

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ НАСЛІДКІВ ПРИМУСОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ

Лугова Марія Сергіївна,

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,

e-mail: sofine.manager1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2687-9239>

Анотація

У статті розглядаються можливості і перспективи мінімізації екзистенційних наслідків і етносоціальних ризиків примусового переміщення чи депортації осіб, зокрема, акцент зроблено на виявленні та систематизації фактів вивезення в росію українських дітей. На основі комплексного міждисциплінарного аналізу розкриваються відмінності між етносоціальними і екзистенційними ризиками, узагальнено історичний досвід подолання таких ризиків. Обґрунтовано примусове переміщення дитини як зміну не тільки її громадянського статусу, а й її ідентичності, уявлень про себе, що може спричинити ряд екзистенційних труднощів у подальшій соціалізації та самореалізації.

Ключові слова: дитина, самоідентифікація, етносоціальні наслідки, екзистенційні ризики, цінності, вимушено переміщені, війна

Актуальність. Кожна війна є жахливою та трагічною сторінкою в історії будь-якої країни, яка її зазнала. Це страшний відбиток в пам'яті декількох поколінь, який не буде забутим ніколи.

З початку повномасштабної війни в Україні в лютому 2022 року, російська федерація використала ряд шокуючих методів ведення війни, які здивували увесь цивілізований світ. Жорстокість була однією з характерних рис російської армії, яку виправдовувала не тільки російська політична влада, а й ідеалізувала і телевізійна пропаганда.

Російське медіа-середовище погрожує вести війну до останнього українця, натякаючи не тільки на фізичну смерть, а й на зміну

громадянського статусу, іноді і примусову. На думку фахівців, для знищення українців застосовуються не лише танки та ракети. До зброї проти українського народу можна також віднести ряд нових рішень кремля, реалізація яких набирає обертів, а наслідки їх застосування на практиці може спричинити ряд деструктивних наслідків, тому тема дослідження є актуальною.

Метою дослідження є аналіз екзистенційних наслідків примусового переміщення українських дітей в розрізі філософського осмислення.

Аналіз матеріалів та досліджень. Питання примусового переселення українських дітей наразі не було широко досліджено у науковій спільноті, однак важливими для обґрунтування зазначеної проблематики є праці таких дослідників як С. Стельникович, В. Гінда, Н. Радченко, В. Черленяк, І. Черленяк, О. Рябчинська, Д. Прасол, О. Легка, С. Капранов, І. Галецька. Специфіка розгляду цієї проблеми зумовлює необхідність розробки інструментарію, який передбачає міждисциплінарні дослідницькі паралелі та широке застосування емпіричного фактажу, у тому числі, юридичної літератури, історичних джерел, а також аналіз офіційних джерел та новин з приводу описаної проблематики.

Викладення основного матеріалу дослідження. Відповідно до злочинних указів [15], українські діти, які знаходились на українській території, що була окупована росією, або на території російської федерації без батьків або законних опікунів, будуть передані до російських соціальних служб у справах дітей та молоді з метою подальшого розподілення між прийомними сім'ями, дитячими будинками сімейного типу або інтернатами. Зазначений документ вже був використаний на практиці, викликавши однозначну реакцію світової спільноти. В цьому зв'язку актуалізується питання про можливість законодавчого протистояння, а також залучення історичного досвіду, надбаного іншими народами, у подоланні етносоціальних і екзистенційних наслідків. У зв'язку з цим, французькими юристами було підготовлено звернення до Міжнародного кримінального суду з проханням розглянути справу про депортацію українських дітей, міжнародні організації пишуть відкриті листи

та створюють петиції до лідерів держав та урядів Європи, щоб привернути увагу до проблеми українських дітей [17].

Як свідчать юридичні джерела, зазначене є грубим порушенням ст. 8 Конвенції ООН про права дитини (право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання), ст. 9 (держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню), адже серед дітей, що підпадають під такі пришивджене всиновлення, 95 % з яких мають біологічних батьків, тобто не є сиротами і на кінець червня 2022 року близько 127 дітей передано під опіку в російські сім'ї [7].

Досвід подібних подій потребує евристичного прояснення та їх політичні, соціальні, моральні, психологічні та філософські наслідки для осіб, що були примусово переміщеними в дитинстві. Розглянемо аналогії на прикладі Другої світової війни.

«Під час Другої світової війни нацисти практикували викрадення та онімеччення дітей на окупованих територіях, передусім у країнах Центральної і Східної Європи. Кількість депортованих з України дітей нацистами у роки Другої світової встановити достеменно неможливо. Дослідники називають цифри від 3 до 50 тисяч з території СРСР. «Расово чистих» дітей перевиховували у спеціальних пунктах і відправляли у німецькі родини на усиновлення. Більшість із них так ніколи й не довідались про своє походження» [16].

Грунтовне дослідження з цього питання було проведено в рамках проекту «Uprooted. Викорінені. Історії дітей, викрадених під час Другої світової війни», над якими спільно працюють Київський освітній центр «Простір толерантності» (Україна), Kreisau-Initiative e.V. (Німеччина), Krzyżowa Foundation for Mutual Understanding in Europe (Польща), Post Bellum (Чехія). Матеріали проекту відображають шокуючі факти. «Ініціатором германізації дітей, у яких вбачали характеристики «арійської раси», був райхсфюрер СС Генріх Гімmlер. У середині 1930-х рр. він розпочав реалізацію ідеї зі створення «будинків материнства» для незаміжніх німецьких жінок – «Лебенсборн» (у перекладі з німецької – «Джерело життя»). Саме тому «Лебенсборн» ще називають «фабрикою дітей Гімmlера». Офіційно

«Лебенсборн» відкрили 12 грудня 1935 р. Спочатку як мережу при-тулків, куди дівчата Німеччини могли здавати позашлюбних малюків. Від 1940 р. функції організації розширилися – вона стала відкривати пункти у захоплених країнах Європи, яких нараховува-лося: 10 у Норвегії, 3 у Польщі, 2 у Данії, 1 у Нідерландах, 1 у Франції та 1 у Люксембурзі.

Вже під час Другої світової війни одним із найважливіших завдань організації «Лебенсборн» стало викрадення та переправ-лення дітей з окупованих територій до Рейху для їх подальшої гер-манізації та прилаштування в німецьких родин.

Малюків, зазвичай, насильно віднімали чи викрадали у батьків (у разі спротиву, батьків могли вбити), забирали з дитячих будин-ків осиротілих дітей «фольксдойче». Але забирали не всіх. Діти мали відповідати певним критеріям «расової теорії». Зазвичай «расовий відбір» здійснювався в пунктах «Лебенсборн». На території СРСР, як засвідчують документи, таких не було. Радянських дітей вивозили до пункту в польському Лодзі. Уже там штат спеціалістів та лікарів визначали «расову цінність» дитини. Майбутній «арієць» повинен був мати ознаки «нордичної раси»: відповідну форму черепа, ста-туру, колір очей (переважно блакитний), мати світле волосся та міцне здоров'я. У 1946 р. історики підраховали, що в такий спосіб нацисти викрали та відправили до Німеччини щонайменше 250 тис. дітей з різних країн Європи. По завершенню війни вдалося з'ясувати долю лише 30 тис. із них. Частина дітей повернулася до своїх рідних бать-ків, інші – лишилися у прийомних сім'ях. Нині в Німеччині діє гро-мадська організація «Викрадені діти – забуті жертви», яку заснував учитель із Фрайбурга Крістофер Шварц. Члени організації вимага-ють визнати «позбавлених ідентичності» дітей жертвами війни та виплатити їм компенсації від німецької держави» [14].

Також, говорячи про тему примусово переміщених дітей варто згадати і вірмено-турецьку війну. Масове знищення вірменів дало поштовх для створення терміна «геноцид» та його кодифікації у міжнародному праві.

Починаючи з 1915–1916 років влада Туреччини проводила масш-табні масові розстріли; також вірмени гинули під час масових

депортацій через голод, зневоднення, відсутність даху над головою і хвороби. Крім того, десятки тисяч вірменських дітей були насильно забрані з сімей та звернені до ісламу [18].

Варто звернутись також до такої трагічної сторінки в історії, як депортація кримських татар 1944 року. Радянська влада розпочала депортацію кримських татар, звинувачуючи їх у масовому дезертирстві та співпраці з фашистами. Пізніше у подібному звинувачили й інші народи Криму, хоча й насправді жодних доказів «масового дезертирства» кримських татар не існує. За час депортації на загальне «спецпоселення» до Центральної Азії було відправлено понад 183 тисячі кримських татар, на примусові роботи до Московського вугільного тресту – 5 тисяч, до таборів фронтового резерву – 6 тисяч та ще стільки ж до ГУЛАГу. Також із Криму було вигнано понад 40 тисяч болгар, вірмен, греків, турок і ромів. Переважна більшість з яких були жінки, діти та люди похилого віку, велика кількість яких загинула під час переїзду. Заборона на їхнє повернення до Криму, діяла аж до 1989 року [3].

Режисер Ахтем Сейтаблаєв розповідає історію депортації його родини, очима маленької дівчинки, якою майже 80 років тому була його мама: «Йї було шість років під час депортації. У вагонах, в яких вивозили татар з Криму, було нічим дихати. Люди непритомніли, падали. Старші люди, яким самим було важко дихати, піднімали на руки дітей, ближче до дірок в стелі вагону, аби подихали вони. Це запам'ятала моя мама» [10].

Нелюдські умови, в яких примусово перевозили кримських татар в 1944 році замінились на менш жахливі для українців, яких перевозили в 2022 році, однак примусовість у характері переміщення не зникла, як і не зникла принизливість проходження фільтраційних заходів. Про особливості проходження фільтрації детально описано в статті «Окупаційні практики та злочини проти людяності кремлівської диктатури як загроза засадам сучасної європейської цивілізації».

«Населення поділяється на категорії:

- ті, що пройшли «перевірку» і отримали посвідчення для переселення територією ОРДЛО та переселення до РФ;

- ті, що не пройшли «фільтрацію». Вони вивозяться у невідомому напрямку або розстрілюються на місці (учасники АТО/ООС, колишні військовослужбовці, правоохоронці, проукраїнські активісти);
- населення для поповнення обмінного фонду (переважно чоловіки).

Методи перевірки: допит, процедура дактилоскопії, пошук татувань, перегляд мобільних телефонів із детальним ознайомленням зі сторінками соцмереж, встановлення політичних уподобань людини тощо. Фільтраційним процедурам та утриманню піддаються навіть діти та літні люди. Росіяни заявляють про перевірку дітей від 14 років, однак численні свідки вказують на перебування дітей різного віку разом із дорослими» [9].

З окупованих українських територій російськими представниками було вивезено більше ніж 1 мільйон осіб, серед яких особи, що добровільно переїхали на територію росії, та ті, кого було вивезено примусово, або під тиском та з використанням залякування [11].

Зазначені цифри включають в себе і дітей. За даними Національного інформаційного бюро – 16011 дітей було депортовано, серед яких вивезено з окупованих територій з батьками за добровільною згодою, тих, кого було відправлено до російських дитячих таборів за згодою батьків або під тиском з використанням залякування, тих, що знаходились в дитячих будинках та інтернатах, або тих, чії батьки або законні опікуни загинули під час бойових дій. На щастя, 126 дітей вже повернуті до України [4].

Кожна історія переміщення є унікальною, та потребує детального вивчення не тільки з юридичної, а й з філософської точки зору.

Діти, яких на сьогоднішній день вдалось повернути на території України, були на відпочинку в російському дитячому таборі, куди за згодою батьків були відправлені для оздоровлення, адже на окупованих територіях життя було надзвичайно складним, діти знаходились в умовах дефіциту продовольчих товарів. Батьки, часто під агресивним тиском та з використанням залякування, заповнювали довіреність на дитину, тобто офіційно передавали її в руки російському представнику. Однак, після деокупації деяких українських територій – російська влада відмовилась повернути дітей до батьків

в Україну. В інформаційному просторі почала з'являтися інформація про можливість примусової передачі дітей до російських прийомних родин, якщо у встановлені терміни батьки не заберуть дітей самостійно. Державні та волонтерські організації сприяли процесу повернення дітей додому, попри труднощі [5].

Юридичні джерела свідчать про порушення окупантами міжнародних норм.

«Особливості поведінки з особами, які перебувають під захистом і знаходяться на окупованій території, визначаються Розділом III Женевської конвенції 1949 року і визначаються через заборони: примусового переміщення чи депортації громадян з окупованої території України на іншу територію; зміни громадянського статусу дитини (у випадку смерті батьків або їх зникнення)... Вже на сьогодні на окупованих територіях, зокрема Півдня України, фіксуються такі порушення законів та звичаїв війни щодо цивільного населення, як примусова депортація громадян України, серед яких більше 200 тисяч дітей, у зв'язку з чим українська влада вважає, що повернення депортованих українців до дому буде ще однією війною за Україну» [13].

Інформаційні джерела розповідають історію хлопця Сергія з Донеччини, який зміг повернутись до України, незважаючи на призначення російських прийомних батьків, та проживання у новій родині протягом 3 місяців. Його батьки загинули під час бойових дій на Донбасі, з родичів залишилась лише повнолітня сестра. Юнак прийняв рішення повернутись на батьківщину та знайшов можливість завдяки мережі Інтернет. Найближчим часом офіційним опікуном Сергія стане його рідна сестра [1].

Перспектива життя примусово переміщених дітей включає в себе комплекс факторів. З одного боку – на сьогоднішній день на території російської федерації не відбувається бойових дій, так до переміщених дітей з України ставляться не погано (за свідченнями дітей, що були повернені до України [1]). Однак, екзистенційна складова проблематики потребує особливої уваги. Для прикладу розглянемо досвід Другої світової війни з цього приводу.

Історія Олександра Літау, точніше Фолькера Гейнеке, стала відомою в Україні в 2013 році. Усе життя він вважав себе німцем з родини

Гейнеке. Але вже у похилому віці батьки розповіли, що всиновили його. Молодий Фолькер не надав цьому факту значної уваги, адже вважав рідними своїх прийомних батьків. Але вже після їхньої смерті, перебираючи родинні папери, випадково знайшов довідку, в якій вказувалося, що його взяли з притулку «Лебенсборн». Осиротілому Фолькеру захотілось дізнатися правду про своє походження. Серед незначної кількості документів, які стосувалися «Лебенсборна» в архівах США, журналістам вдалося знайти його дивом уціліле досьє. Там зазначалося, що справжнє прізвище Гейнеке – Літау, а звати не Фолькер, а Олександр; і родом він з кримського села Альнова, що в Україні. Цю знахідку Фолькер Гейнеке прокоментував досить емоційно: «Я дуже зрадив – Боже, нарешті я знаю, хто я такий!» [14].

Такі свідчення вказують на велику кількість екзистенційних викликів, з якими зіткнувся Олександр-Фолькер. Можемо припустити, що чоловік неодноразово відчував труднощі у соціалізації та самореалізації протягом життя, адже відчував себе не на своєму місці, не в своєму етнічному колі, «не собою». Такі стани накладають відбиток не тільки на загальну якість життя, а й на продуктивність, ефективність, життєву активність, показники організму загалом. Історій досвіду подібному Олександра-Фолькера існує велика кількість, кожна з яких завершується однаково: «Нарешті я знаю, хто я такий!»...

Розглядаючи питання самоідентифікації в контексті примусового переміщення, актуалізується категорія свободи, яка широко досліджується у філософському дискурсі.

Капранов С. з цього питання зазначає наступне: «У Китаї цю тематику розробляли головним чином даоси, першою чергою – Чжуан-цзи (пізніше ця тема була підхоплена буддизмом, зокрема, дзен-буддизмом). Чжуан-цзи розробляє тему свободи як можливості слідувати своїй власній природі. Свобода для нього означає можливість бути собою. Один з його найвідоміших образів – це дикий кінь, який гуляє в полі, де йому хочеться; він вільний і щасливий. А кінь, якого загнuzдали й примусили щось робити, когось возити, є не свободним, а отже, нещасним. Що значить несвободний? Той, що не може бути собою...» [6].

Свобода бути собою є екзистенційною потребою, яка обумовлює буття особистості. Експерти зазначають, що саме внутрішня свобода є визначальним критерієм психологічного здоров'я. Внутрішня свобода полягає в автономності та самодетермінації як здатності діяти суб'єктно, керуючись глибинним відчуттям себе, бути самоініційованим та саморегульованим, на протигагу примусу і спокусі, коли поведінка не є виявом глибинного Я. Таким чином, автономність стосується організмичної інтеграції, як результат – інтеграції свого «щирого Я» та самодетермінації поведінки, що зумовлює асиміляцію досвіду та забезпечує структурованість Я [2].

Зазначимо, що примусове переміщення, з подальшою зміною громадянства та у деяких випадках імені, є актом, що порушує внутрішню здатність суб'єкта діяти, керуючись глибинним відчуттям себе. Екзистенційна складова тут виражається в подальшому внутрішньому пошуку свого «щирого Я» протягом цілого життя, навіть якщо переміщення відбувалось в ранньому дитинстві.

Разом з тим треба зауважити, що обґрунтування наслідків для дитини, яка пройшла процедуру внутрішнього переміщення, потребує нашого звернення до вікової психології та специфіку вікових етапів, адже особи підліткового віку, як приклад Сергія з Донеччини, мають змогу боротись та зберегти власну систему цінностей, не піддаючись на пропаганду та маніпуляції з боку окупантів. Однак, чим молодша дитина, тим легше внести деструктивні зміни в її структуру особистості. Дитинство, особливо раннє дитинство, є чутливим періодом, характеризується підвищеною адаптивністю до умов навколишнього середовища. Наприклад, дитина молодшого шкільного віку, легко піддається впливу дорослих та швидко засвоює будь-які норми та правила.

Національне, як філософська категорія, являє собою значну кількість сторін життя національних спільнот, втілює різноманітність особливого, окремого, охоплює все багатство матеріальної і духовного життя нації. Дитина, під впливом реалізації спеціальних цілей виховання, які відповідають мінливим вимогам поточного моменту і визначають актуальний напрямок його прогресу здатна засвоїти будь-яку інформацію. На початку молодшого шкільного

віку учні усвідомлюють особисті цінності, відбувається їх емоційне освоєння, яке закріплюється в діяльності, поведінці та міжособистісних взаєминах [8].

Навчання за російською програмою, за російськими підручниками, з метою перевиховання дітей, прищеплення російської ментальності, з використанням пропаганди та настроювання дітей проти України (якщо взагалі дитині дадуть інформацію про її коріння), можуть досить швидко змінити особистість дитини, тож чим довше дитина буде перебувати в процесі русифікації, тим складніше буде повернути її до дому, не тільки фізично, а й морально. З плином часу, діти раннього віку можуть навіть не пам'ятати свого життя до переміщення та ідентифікувати себе як корінний мешканець росії.

Складнішою ситуація є з підлітками. Особи, яких примусово перемістили на етапі становлення системи життєвих цінностей та орієнтирів, важко піддаються перевихованню, тому існує небезпека залучення таких дітей до більш суворих навчальних закладів, таких як Кадетські корпуси для перевиховання та військової підготовки. Такі заклади, а саме методи навчання та військово-патріотичного виховання можуть нести загрозу не тільки для уявлень про «добре чи погане», а й для фізичного здоров'я та життя.

Радіо Свобода інформує про вивезення дітей «за списками», шкільні класи для продовження навчання на території росії. «Забирали дітей, паралелями. Наприклад, усі четверті класи зі школи забирали, усі сьомі. Їх розмістили в трьох таборах. Є інформація і доступ тільки до одного з них. Там 140 наших дітей. А скільки в інших таборах – невідомо. Деякі батьки бояться говорити відкрито про своїх дітей на території росії, припускають що їх будуть засуджувати, звинуватять в колаборації за те, що вони «добровільно» віддали своїх дітей» [12].

Спиралючись на інформаційні джерела, психологічну, юридичну та філософську літературу, можна зробити висновок про трагічність подій, що досліджені в роботі. Росія прагне реалізувати промислову політику з примусової депортації та русифікації українського населення, що може мати руйнівні наслідки як для української державності, так і для етносу загалом. Україна втрачає дітей: через смерть від рук держави-агресора, через вимушену евакуацію

до інших країн без перспективи повернення за рішенням батьків; через примусове переміщення до російської федерації та утримання там в інтернатах та прийомних родинах. Цей жахливий факт вказує на необхідність прийняття рішень на найвищому рівні, задля перешкоди втрати маленьких громадян, які формують український потенціал та є невід'ємною частиною етносу.

Висновки. Примусове переміщення українських дітей на територію іншої держави, з подальшим наданням їм нового громадянства, призначенням їм опікунів та в деяких випадках зміна імені – є серйозним, свідомим втручанням у формування ідентичності дитини, її самосприйняття не тільки як громадянина іншої держави, а й як особи належної до іншої ментальності, етносу. Такі зміни можуть спричинити певні розлади в розвитку особистості, її самопочутті, уявленнях про себе та відношеннях із соціальною групою, до якої її було примусово переміщено.

Дитинство – короткий період, а формування життєво важливих структур у психіці та нейронних зв'язків у мозку дитини триває кожної миті. Від швидкості прийняття рішень сьогодні залежить майбутнє кожної маленької особистості, яку вже зараз виховують на чужій землі, громадянином держави-агресора. Кожна дитина заслуговує на щасливе дитинство та життя на рідній землі, формуючи свою ідентичність за правом народження серед людей близьких за духом, ментальністю та генетичним кодом. Громадяни України заслуговують на щасливе дитинство та величне майбутнє в своїй державі.

Література:

1. В Україну повернули хлопця з Донеччини, якого «всиновили» в РФ. *Українська правда*. URL: <https://life.prawda.com.ua/society/2022/12/20/251923/> (дата звернення: 01.02.2023)
2. Галецька І.І. У пошуках свободи: внутрішня свобода як критерій психологічного здоров'я. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 10. С. 129–139.
3. Депортація кримськотатарського народу. Історія геноциду. *Суспільне Крим*. URL: <https://crimea.suspilne.media/ua/articles/71> (дата звернення: 01.02.2023).

4. Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 01.02.2023).
5. Зміна в таборі, яка затягнулася на два місяці: історії жінок, які нарешті змогли повернути своїх дітей із Росії. *Вікна*. URL: <https://vikna.tv/istorii/rozpovidi/istoriyi-zhinok-dity-yakyh-buly-u-rosijskomu-tabori/> (дата звернення: 01.02.2023).
6. Капранов С. Коли можлива справжня свобода? Проблема свободи у східних філософіях: теоретичні та екзистенційні виміри. Матеріали круглого столу. *Філософська думка*. 2018. Вип. 4. С. 12–14.
7. Легка О.В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. 2022. № 2(35). С. 41–45.
8. Прасол Д.В. Психологічні аспекти патріотичного виховання молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. 2015. № 2(49). С. 148–151.
9. Радченко Н., Черленяк В., Черленяк І. Окупаційні практики та злочини проти людяності кремлівської диктатури як загроза засадам сучасної європейської цивілізації. *Геополітичні пріоритети України* : збірник наукових праць. 2022. Випуск 2(29). С. 20–40.
10. Режисер Сейтаблаєв: хочеться вірити, що нової депортації татар не буде. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/07/140714_ahmet_odesa_ie_dt (дата звернення: 01.02.2023).
11. Росія депортувала з України майже 1,2 мільйона людей — омбудсменка. *Суспільне Новини*. URL: <https://suspilne.media/237522-rosia-deportovala-z-ukraini-majze-12-miljona-ludej-ombudsmenka/> (дата звернення: 01.02.2023).
12. «Росія про вас попіклується, ми вам знайдемо нових батьків»: Як вивезених з України дітей повертають додому?. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dity-deportatsiya-save-ukraine/32222252.html> (дата звернення: 01.02.2023).
13. Рябчинська О.П. Правова оцінка порушення прав цивільного населення на окупованих територіях України. *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю.В. Баулін, Ю.А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 166–172.

14. Стельникович С., Гінда В. Історичне дослідження в рамках проекту «Викорінені. Історії викрадених дітей під час Другої світової війни». ГО «Київський ОЦ «Простір толерантності», 2022. 11 с.
15. Указ Президента Российской Федерации от 30.05.2022 № 330 «О внесении изменений в Указ Президента Российской Федерации от 24 апреля 2019 г. № 183 «Об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке» и Указ Президента Российской Федерации от 29 апреля 2019 г. № 187 «Об отдельных категориях иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке». *Официальный интернет-портал правовой информации*. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205300008?index=25&rangeSize=1> (дата обращения: 30.01.2023).
16. «Фабрика дітей Гімmlера». Як нацисти викрадали неповнолітніх з окупованих територій. *Local History*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/fabrika-ditei-gimmlera-iak-natsisti-vikradali-nerovnolitnikh-z-okupovanikh-teritorii/> (дата звернення: 30.01.2023).
17. French academics asks International Criminal Court to investigate deportation of Ukrainian children to Russia. *Le Monde*. URL: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/12/21/french-academics-asks-international-criminal-court-to-investigate-deportation-of-ukrainian-children-to-russia_6008614_4.html (дата звернення: 30.01.2023).
18. The Armenian genocide (1915–16): in depth. *United States Holocaust Memorial Museum*. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-armenian-genocide-1915-16-in-depth> (дата звернення: 30.01.2023).